

Strategies of Confrontation with Political Opponents in the Islamic Government¹

Gholamreza Behroozlak¹, Reza Kafili²

1. Professor, Bagheral Uloom University (A.S.), and member of the Political Studies Association, Qom, Iran.
behroozlak@gmail.com

2. Master's Degree, Bagheral Uloom University, Qom, Iran (*Corresponding author*). kafilir@yahoo.com

Abstract

The purpose of the present study is to review strategies of confrontation with political opponents in the Islamic Government. The method of study is descriptive-analytic and the results showed that in confrontation with political opponents, first it should be recognized if their opposition is belligerent or non-belligerent. In the second stage, in order to oppose them in the Islamic government, the guidelines presented in the Noble Qur'an and Rawāyāt should be reviewed to choose suitable strategies appropriate to their type of opposition. These two divine and sacred resources have offered unique guidelines such as emphasis on the commonalities, justice-centeredness, polite opposition and bravery to confront political opponents. Some other strategies such as tolerance, patience, endurance, best war, forgiveness, enjoining good and forbidding evil, kindness and affection, warning, giving advice, and rejection are mentioned to confront non-belligerent political opponents. Moreover, other strategies like exile and armed struggle are introduced to fight against belligerent political enemies.

Keywords: Noble Qur'an, Politics, Belligerent Political Opponents, Islamic Government, Non-belligerent Political Opponents.

---

1. **Received:** 2021/05/02 ; **Revised:** 2021/07/06 ; **Accepted:** 2021/09/01 ; **Published online:** 2022/09/23

DOI: 10.22034/sm.2022.529541.1697

© the authors

<http://sm.psas.ir/>

Publisher: Political Studies Association of the Seminary

راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی^۱

غلامرضا بهروزی لک^۱، رضا کفیلی^۲

۱. استاد، دانشگاه باقرالعلوم (ع)؛ عضو انجمن مطالعات سیاسی حوزه، قم، ایران. behroozlak@gmail.com

۲. کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران (نویسنده مسنول). afafilir@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و نتایج نشان داد که هنگام مواجهه با مخالفان سیاسی لازم است در مرحله اول از نوع مخالفت مخالفان سیاسی شناخت حاصل نمود که احتمال دارد محارب و یا غیرمحارب باشد. در مرحله دوم برای برخورد با آنان در حکومت اسلامی، باید راهکارهای ارائه شده توسط قرآن کریم و روایات بررسی گردیده و راهکار مناسب با نوع مخالفت آن‌ها انتخاب شود. آن دو منبع پرفیض الهی راهکارهای منحصر به فردی برای برخورد با مخالفان سیاسی بیان کرده‌اند، از جمله تأکید بر مشترکات، عدالت‌محوری، برخورد مودبانه و شجاعت. برخی دیگر نیز به عنوان راهکار برای برخورد با مخالفان سیاسی غیرمحارب ذکر شده‌اند، مانند صعه صدر و صبر و تحمل، جدال احسن، بخشش، امر به معروف و نهی از منکر، محبت و مهربانی، انذار، نصیحت و اعراض. همچنین بعضی دیگر به عنوان راهکار برای برخورد با مخالفان سیاسی محارب معرفی شده‌اند، مانند: تبعید و مبارزه مسلحانه.

واژه‌های کلیدی: قرآن کریم، سیاست، مخالفان سیاسی محارب، حکومت اسلامی، مخالفان سیاسی غیرمحارب.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۴/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۰؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱

۱. مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است که به صورت ذاتی و طبیعی برای ادامه زندگی، قرار گرفتن در میان سایر انسان‌ها و اجتماع را انتخاب می‌کند. این مخلوق الهی به سبب تحقیق و تفحص در انتخاب نوع دیدگاه و تفکرش نسبت به اتفاقات و قضایای جامعه آزاد است. یکی از عرصه‌های مهمی که به زندگی اجتماعی و گاهی شخصی انسان مربوط می‌شود، سیاست است. پس با توجه به آزادی انسان‌ها در انتخاب نوع دیدگاه‌هایش نسبت به اتفاقات جامعه، در انتخاب نوع تفکر سیاسی نیز مختار هستند. در نتیجه، اجتماع متشکل از انسان‌های مختلف با رفتارها، منش‌ها، کنش‌ها و واکنش‌های سیاسی متفاوت و حتی گاهی در تعارض و مخالفت با یکدیگر است. این تعارض و اختلاف در مسائل سیاسی، علل و انگیزه‌های مختلفی دارد که برای پی بردن به علل آن لازم است، دولت‌ها صنف مخالفان سیاسی خود را بشناسند؛ که به دلیل همین موضوع، بخشی از پژوهش حاضر به مسئله مذکور اختصاص دارد.

باید در نظر داشت، جامعه‌ای که در آن اختلاف نظر وجود نداشته باشد، ضمن اینکه امکان تحقق یافتن آن در خارج بسیار کم است، جامعه‌ای پویا و فعال هم محسوب نمی‌شود؛ لذا، اختلاف سیاسی یک امر طبیعی به نظر می‌رسد؛ اما نکته مهم در این مسئله، نوع برخورد با مخالفان سیاسی است. با مطالعه تاریخ مشخص می‌شود که حکومت‌ها و انسان‌های مختلف، برای نوع رفتار خود به هنگام مواجهه با مخالفان سیاسی، استراتژی و تاکتیک‌های خاصی داشته و برخوردشان با مخالفان سیاسی یکسان نبوده است. مردم هر جامعه‌ای سعی می‌کنند، براساس اصول رفتاری و اعتقادی حاکم بر آن جامعه، با مخالفان سیاسی برخورد کنند.

در جامعه یا حکومت اسلامی که مدعی است که همه امور آن جامعه براساس اصول اعتقادی دین مبین اسلام اداره می‌شود؛ مطمئناً طریقه برخورد با مخالفان سیاسی متفاوت از جوامع غیردینی خواهد بود. رفتار افراد این جامعه باید به گونه‌ای باشد که با پیاده کردن مدیریت دینی، الگوی رفتاری مناسبی برای سایر جوامع باشند و حقانیت دین مبین اسلام را اثبات کنند. این جامعه برای الگوهای رفتاری خود، منابع بسیار غنی، همانند قرآن کریم و روایات معصومین را دارد؛ که می‌توانند در خصوص نوع برخورد با مخالفین سیاسی، به همین منابع غنی مراجعه کرده و راهکارهایی از آن‌ها استخراج کنند، تا بتوانند جامعه خود را به حد مطلوب برسانند و مدل زندگی مسالمت‌آمیز در کنار سایر افراد جامعه را، به بشریت ارائه دهند.

در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر، پژوهش‌های متعددی انجام شده است، اما اثری که مستقلاً راهکارهای قرآنی و روایی، برای برخورد با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی را بررسی نماید، مشاهده

نشد. در ادامه به برخی پژوهش‌های مرتبط اشاره می‌شود:

غفاری (۱۳۸۵)، در پژوهشی با عنوان «حقوق مخالفان سیاسی در حکومت حضرت علی»، پس از تبیین مفاهیم، مخالفان سیاسی حضرت را معرفی کرده و به بررسی حقوق مخالفین سیاسی در حکومت حضرت علی (ع) پرداخته است. سپس اقدامات اختلاف‌افکن مخالفان سیاسی را تشریح و در ادامه به شیوه برخورد حضرت با مخالفان سیاسی خویش اشاره نموده است و ایشان را به عنوان الگویی بزرگ در نوع برخورد با مخالفان سیاسی معرفی می‌کند.

همچنین درخشه (۱۳۸۰)، در پژوهشی با عنوان «مواضع سیاسی امام علی (ع) در قبال مخالفین»، در ابتدا، آخرین سال حیات نبی مکرم اسلام (ص) و پس از رحلت ایشان را در قالب یک بخش با عنوان «قبل از زمامداری حضرت علی (ع)» مورد بررسی قرار داده است؛ سپس در ادامه، به پیروزی انقلاب و حاکمیت حضرت، و همچنین به معرفی ماهیت و ذکر مفصل جریان‌ات مخالف ایشان می‌پردازد و در قالب بخشی با عنوان «حضرت علی پس از زمامداری»، به جریان‌ات دوره آن حضرت، از جمله ناکثین، قاسطین و مارقین اشاره می‌کند. همچنین مواضع سیاسی امام علی (ع) در قبال مخالفین و نوع مخالفت‌ها را بیان می‌کند. پژوهش حاضر با تمایز مشخص از پژوهش‌های انجام شده، ضمن بیان انواع مخالفان سیاسی به لحاظ نوع مخالفت، به راهکارهای قرآنی و روایی برای برخورد با آن‌ها در حکومت اسلامی پرداخته است.

۲. مفاهیم

۲-۱. مخالف

واژه مخالف^۱ در لغت به معنی «دشمن، عدم موافق» (دهخدا، ۱۳۷۹، ذیل واژه مخالف) و مخالفت کردن به معنی «انتخاب راه و روشی غیر از راه و روش دیگری در کار و سخن» و «موافقت نکردن، اعتراض کردن، برخلاف گفتن، یاغی شدن و نافرمانی کردن» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ذیل واژه مخالف) است. مخالف اصطلاحاً به افرادی اطلاق می‌شود که از لحاظ اعتقادی، فکری، سیاسی، یا در همه موارد با سایر افراد جامعه یا حکومت، موافق نباشند. این مخالفت گاهی فقط در حد فکر و اندیشه هست و با وجود مخالفت، با تبعیت از قانون موجود در کنار همدیگر زندگی مسالمت‌آمیزی دارند و گاهی هم منجر به اقدام

عملی شده و با انجام اعمالی مخالفت خود را ابراز می‌دارند. در این پژوهش با استفاده از کلام شیخ مفید که در تعریف «تقیه»، مخالفان را به صورت عام (مخالفان در اعتقاد و مخالفانی که دست به اقدام عملی زده و خشونت می‌کنند) بیان کرده‌اند (شیخ مفید، ۱۳۹۴: ج ۵، ص ۱۳۷)، این واژه را به صورت اعم در نظر گرفته است.

۲-۲. مخالف سیاسی

در اصطلاح علوم سیاسی، مخالفان سیاسی یا اپوزیسیون^۱ به افراد یا گروه‌هایی اطلاق می‌شود که مخالف نظام سیاسی حاکم بر جامعه بوده و در صدد براندازی آن هستند. مقصود از مخالف سیاسی در این پژوهش (با در نظر داشتن معنی واژه مخالف)، شخص یا اشخاصی هستند که در حوزه سیاست، راه و روشی مخالف با نظام سیاسی اسلام، (به طریق عدم بیعت و یا شکستن بیعت) داشته و آن را با روش‌های مسالمت‌آمیز یا قهرآمیز ابراز می‌دارند. لفظ قریب این معنی در میان واژگان دینی، «باغی» است. واژه‌های «محارب» و «مفسد» نیز در صورتی که آنان با انگیزه سیاسی دست به حرب و فساد بزنند، مشابه این معنی است.

واژه برخورد در لغت به معنی «برخوردن، ملاقات، ملاقی شدن» (دهخدا، ۱۳۷۹، واژه برخورد) و مواجهه به معنی «مواجهت، رودررویی، روبرویی و مقابله» (دهخدا، ۱۳۷۹، واژه مواجهه) است. اما معنی اصطلاحی و مقصود در این پژوهش، هرگونه کنش و واکنش، عکس‌العمل و رفتارهایی که بین مردم، حکومت و افراد مختلف جامعه در قبال نگرش‌های متفاوت همدیگر به صورت زبانی یا عملی اتفاق می‌افتد، برخورد و مواجهه در نظر گرفته می‌شود.

۳. گونه‌شناسی مخالفان سیاسی حکومت اسلامی

مخالفان سیاسی حکومت اسلامی انواع مختلفی دارند که بنا به دلایل مختلفی از جمله اختلاف دینی، جغرافیایی، قومیتی و ملیت‌گرایی و... با حکومت اسلامی مخالفت کرده و به نحوی از انحاء، اختلافات سیاسی را ابراز می‌نمایند. برای انتخاب نوع برخورد و مواجهه با آنان شناخت آن‌ها ضروری است. مخالفان سیاسی به لحاظ نوع ابراز مخالفتشان به محارب و غیر محارب تقسیم می‌شوند. واژه محارب

در لغت به معنی «با یکدیگر جنگ‌کننده، جنگنده» (دهخدا، ۱۳۷۹، واژه محارب) بوده و در اصطلاح به گروه یا افرادی اطلاق می‌شود که به صورت غیرقانونی و با اقداماتی شبه نظامی علیه حکومت اسلامی دست به اقدام می‌زنند. در خصوص معنی اصطلاحی محاربه، برخی با استفاده از روایاتی (مانند روایت امام باقر(ع) در کتاب «من لا یحضره الفقیه» (ابن بابویه، ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۹۵)، آن را به مطلق افساد در زمین معنی می‌کنند و برخی دیگر آن را به فسادی که به صورت مسلح، جان و مال مردم را مورد هدف قرار می‌دهد، معنی می‌کنند. البته با توجه به مستند بودن روایات بخش دوم، بیشتر فقها مسلح بودن و هدف قرار دادن جان و مال مردم را شرط تعریف محارب قرار داده‌اند.^۱ در تعریف امام باقر(ع) از محارب می‌خوانیم:

«هر کسی در شهری از شهرها سلاح بکشد و مرتکب جنایت (ضرب و جرح) شود، پس از قصاص، از شهر تبعید می‌شود و کسی که در بیرون از شهر سلاح بکشد و مرتکب ضرب و جرح و غارت شود، ولی مرتکب قتل نشود، محارب است و کیفر او کیفر محارب است و امر او به اختیار امام است، اگر خواست او را می‌کشد و به دار می‌آویزد و اگر خواست، دست و پای او را قطع می‌کند...» (حرّ عاملی، ۱۳۸۷: ج ۱۸، ص ۵۳۷).

با در نظر گرفتن تعریف امام باقر(ع) از محارب و تطبیق آن با مخالفت‌های سیاسی می‌توان نتیجه گرفت: مخالفان سیاسی محارب، آن دسته از مخالفانی هستند که به سبب اغتشاش، قتل رساندن شهروندان، آسیب رساندن به اموال عمومی و... موجب ایجاد افساد در جامعه شده و با حکومت اسلامی مخالفت می‌کنند. اما در مقابل، مخالفان سیاسی محارب، مخالفانی هستند که مخالفتشان با حکومت اسلامی را نه از راه خشونت و اغتشاش، بلکه از راه ارائه نظریه، ایجاد گفتمان، مصاحبه، تجمع اعتراضی و استفاده از رسانه‌ها، برای بیان نظرات و مانند آن‌ها استفاده می‌کنند.

۴. راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی حکومت اسلامی

برای مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی لازم است، راهکارهایی عملیاتی بیان شود. با مطالعه قرآن و سیره معصومین، راهکارهایی منحصر به فرد برای برخورد با هر کدام از مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی مشاهده می‌شود. با در نظر گرفتن مسئله حفاظت از کیان اسلام، تعدادی از راهکار قرآنی

۱. علامه در کتاب «قواعد»، ج ۲، ص ۲۷۱، صاحب جواهر در کتاب «جواهرالکلام»، ج ۴۱، ص ۵۶۴، شهید اول در کتاب «لمعه».

و روایی برای مواجهه با مخالفان سیاسی محارب و غیرمحارب بررسی می‌شود:

۴-۱. راهکارهای مشترک مواجهه با مخالفان سیاسی

۴-۱-۱. تأکید بر مشترکات

از جمله اموری که موجب رفع خصومت‌ها شده و مخالفان سیاسی را جذب می‌کند، تأکید بر مشترکات است. انسان‌ها با وجود تفاوت‌های فکری و روشی، دارای اشتراکات فراوانی نیز هستند. اموری مانند انسانیت، دین، زبان، کشور، قوم، شهر و... از جمله اشتراکات تأثیرگذار در رسیدن به تفاهم به حساب می‌آید. مسئله تأکید بر اشتراکات به اندازه‌ای اهمیت دارد که خدای متعال در قرآن کریم با بیان آیاتی متذکر آن می‌شود: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ...» (آل عمران: ۶۴). در این آیه به پیامبر (ص) گفته شده که اهل کتاب را به مشترکاتی که با آن‌ها دارید، دعوت کن و روایت شده است که نبی مکرم اسلام (ص) براساس این آیه و با تأکید بر مشترکات، از غیرمسلمانان دعوت به مباحثه می‌کردند، تا با ایجاد اُلفت با آن‌ها، زمینه را برای پذیرش دین مبین اسلام را فراهم نمایند.

پیامبر (ص) در راستای جهانی کردن اسلام، نامه‌هایی به پادشاهان مختلف مانند هرقل (پادشاه روم) (مجلسی، ۱۳۹۸: ج ۲۰، ص ۳۸۶، ح ۱۰۴۲۶) ارسال کرده و این آیه را در آن متذکر می‌شدند. وقتی پیامبر اسلام از طریق دعوت به مشترکات می‌خواهد کسانی که مسلمان نیستند را به اسلام جذب کند، به طریق اولی، با مخالفان سیاسی نیز، چنین برخوردی داشته‌اند.

۴-۱-۲. عدالت‌محوری

عدالت یکی از مسائل حیاتی و بسیار مهم نظام طبیعت است؛ به طوری که نبی مکرم اسلام فرموده‌اند: «بالعدل قامت السموات و الارض» (ابن ابی‌جمهور، ۱۳۶۱: ج ۴، ص ۱۰۳). برخی رفتارها مانند کینه و دشمنی با افراد، مواجهه با مخالفان و موارد مشابه، باعث تحریک انسان نسبت به اقدام غیر عادلانه می‌شود؛ اما انسان عاقل و مسلمان کسی است که هیچ چیزی مانع رفتار عادلانه وی نباشد. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (مانده: ۸) در تفسیر این آیه آمده است: «این آیه بعد از دعوت به قیام به عدالت، به یکی از عوامل انحراف از عدالت اشاره نموده، به مسلمانان چنین هشدار می‌دهد که نباید کینه‌ها و عداوت‌های قومی و تصفیه حساب‌های شخصی، مانع از اجرای عدالت و موجب

تجاوز به حقوق دیگران گردد؛ زیرا عدالت از همه این‌ها بالاتر است» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷: ج ۷، ص ۱۵۲). بنابراین، عدالت راهکاری اصیل و انسانی برای برخورد با همه مخالفان سیاسی است. اگر عدالت در بحث برخورد با مخالفان سیاسی اجرا شود، هر کسی به اندازه جرم خودش، مجازات می‌شود و در بسیاری از موارد، مشمول راهکارهای پُر مهر الهی می‌شوند.

۴-۱-۳. برخورد مؤدبانه

ادب، یک قالب اخلاقی ظریف است؛ که اگر رفتارهای انسان در آن قالب قرار گیرد، برخوردی مؤدبانه، ظریف و مؤثر برای مخاطبش خواهد داشت، که کاربرد آن در مواجهه با مخالفان سیاسی اهمیت بسزایی دارد و بنا به تعریفی «حقیقت ادب، جمع شدن صفت‌های نیک و دور کردن صفات زشت است» (دیلمی، ۱۳۷۱: ج ۱، ص ۳۸۳). در روایتی از امام حسین (ع) می‌خوانیم که «از حضرت سؤال شد: ادب چیست؟ فرمودند: ادب آن است که از خانه خود که بیرون می‌روی، با هیچ‌کس برخورد نکتی، جز آنکه او را برتر و بهتر از خود بینی» (شریفی، ۱۳۸۳: ص ۷۵۰، ح ۹۰).

برخی افراد در بیان و دفاع از عقیده سیاسی‌شان مغرورانه برخورد کرده و ادب را مراعات نمی‌کنند؛ لذا، گاهی مشکلات اصلی مخالفان سیاسی، مربوط به همین مسئله است. البته شجاعت در اعلام عقاید، دفاع از حقیقت و برخورد عادلانه و... لازم است؛ اما با برخوردی مؤدبانه و لحنی ظریف که موجب درگیری‌های بیشتر و بروز اختلافات سیاسی دنباله‌دار نشود.

۴-۱-۴. شجاعت

یکی از توصیه‌های این دو منبع عظیم الهی، اعلام شجاعانه مواضع انحرافی است. قرآن کریم موارد متعددی از مقابله شجاعانه با انحراف را بیان کرده است: یکی از آن‌ها شجاعت حضرت موسی (ع) در مقابل فرعون است. تلاش حضرت موسی بر نرم‌خویی با وی بود؛ اما فرعون پس از مشاهده معجزات به حضرت گفت: «تو ساحر هستی» و حضرت موسی به صورت صریح و شجاع دفاع کرده و فرمود: «همه این نشانه‌ها از جانب پروردگار است و تو با قبول نکردن این همه نشانه جزو گمراهان قرار گرفتی» (اسرا: ۱۰۱-۱۰۲). فرعون هم از روی تکبر تصمیم به اخراج بنی اسرائیل از مصر گرفت: «فَأَرَادَ أَنْ يَنْتَقِزَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا»، «پس (فرعون) تصمیم گرفت آنان را از آن سرزمین براند، ولی ما، او و تمام کسانی را که با او بودند، غرق کردیم» (اسرا: ۱۰۳).

اهل بیت (ع) با شجاعت کامل در مقابل انحرافات تا پای جان ایستادگی می‌کردند که نمونه بی‌نظیر آن

قیام حضرت سیدالشهداء است. در عرصه سیاسی هم باید در مقابل مفسدان سیاسی ایستادگی کرد تا از انجام فساد اخلاقی، اجتماعی، مالی و اقتصادی جلوگیری شود. ضمن شجاع بودن در برخورد با مخالفان سیاسی، باید مسائلی از جمله حُسن خلق، نرم‌خویی، رفتار مؤدبانه و... نیز مراعات شود، تا بتوان به نتیجه مطلوب رسید.

۲-۴. راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی غیرمحراب

۲-۴-۱. سعه صدر

هر انسانی، خصوصاً حاکمان، اگر دارای سعه‌صدر باشند، در بین مردم جایگاه بسیار خوبی دارد. این صفت نیکوی اخلاقی در واقع، همت والایی است، که در مواجهه با سختی‌ها، دشواری‌ها و در عرصه‌های مختلف، آرامش‌بخش انسان است. نکات بسیاری از «شرح صدر» در قرآن کریم بیان شده است و حتی در آیه‌ای آن را از جمله نعمت‌های بزرگ عطاء شده به نبی مکرم اسلام (ص) یاد کرده و می‌فرماید: «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ - آیا ما سینه تو را گشاده نساختمیم؟!» (انشرح: ۱). در تفسیر این آیه آمده است: «این خصوصیت از ویژگی‌های لازم برای رهبران الهی است» (قرائتی، ۱۳۹۰: ج ۱۰، ص ۵۲۳). امام علی (ع) می‌فرماید: «أَلَّةَ الرِّيَاسَةِ سَعَةُ الصَّدْرِ - وسیله ریاست کردن و رهبری بر مردم، سعه صدر است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۶۷). در نتیجه، داشتن سعه‌صدر لازمه رهبری امت در مواجهه با مخالفان سیاسی است.

۲-۴-۲. صبر

نیروی درونی که هنگام گرفتاری‌ها و مشکلات، انسان را مقاوم ساخته و از انجام کارهای خطرناک بازداشته و برایش آرامش درونی می‌آورد، صبر است. یکی از بحران‌ها و مشکلات در زندگی اجتماعی انسان، وجود مخالفان سیاسی است که در بسیاری از موارد می‌توان با مهارت صبر و تحمل، از این بحران عبور کرد.

حضرت علی (ع) در این خصوص بیان می‌کند: «شکیبایی بر والیان امر واجب شده است»؛ زیرا خداوند متعال به پیامبرش فرموده: «فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَرْمِ مِنَ الرُّسُلِ...» (مجلسی، ۱۳۹۸: ج ۸۹، ص ۴۳). بنابراین، یکی از راهکارهای مؤثر در خصوص مواجهه با مخالفان سیاسی (به شرط نبودن خطرات بزرگ در مخالفتشان)، صبر است. صبر انسان در مقابل مخالفان سیاسی، احتمال تسلیم شدن آن را در پی دارد، اما اگر انسان تصمیمی عجولانه گرفت و اشد برخورد را برای مخالفان سیاسی در نظر بگیرد، احتمال تسلیم شدن مخالف نیز طبیعتاً کم‌تر خواهد بود.

۴-۲-۳. جدال احسن

جدال در نگاه کلی مذموم و مورد نکوهش هست؛ اما اگر استدلال‌ها «با بهترین شیوه مناظره و مجادله که دارای رفق و مدارا، نرمی در سخن به جهت آرامش بخشیدن به خصومت و هیجانات آن‌ها» (آلوسی، ۱۴۲۷ق: ج ۷، ص ۴۸۷) انجام شود، جدال احسن نامیده می‌شود؛ که خداوند متعال آن را تحسین کرده و دعوت به اسلام از طریق مجادله احسن را به پیامبر(ص) توصیه می‌کند: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (نحل: ۱۲۵).

در قرآن کریم نیز در خصوص مواردی مانند اعتقاد مشرکان به داشتن فرزند (زخرف: ۸۱)، اصل توحید (احقاف: ۴)، نبوت و قرآن (همان: ۹) و معاد جسمانی (یس: ۷۹)، جدال احسن‌های نبی مکرم اسلام(ص) ذکر شده است. با بررسی آیه‌های قرآن کریم و زندگی اهل بیت مشاهده می‌شود که جدال احسن یکی از روش‌های کلیدی برای برخورد با مخالفان سیاسی محسوب می‌شود. انسان در مواجهه با مخالفان سیاسی به جای آن که عصبانی شده و به دلایل نامربوط و ادعاهای غیرمنطقی استناد کند، می‌تواند با مراعات ادب و منطق، آنگونه که متون دینی نیز سفارش کرده است، از طریق گفتگو و جدال احسن، با نرم خویی و برخورد مناسب، طرف مقابل را قانع کند، یا در صورتی که حق به جانب اوست، بدون اینکه لجاجتی به خرج دهد، قانع شود.

۴-۲-۴. بخشش

بخشش یکی دیگر از فضائل اخلاقی بوده و به معنی انتقام نگرفتن و «گذشتن از شخصی که مستحق قصاص و غرامت است» (نراقی، ۱۳۹۰: ج ۱، ص ۳۳۶) آمده است. بخشش، مورد مدح و سفارش قرآن و اهل بیت قرار گرفته است. اهمیت عفو و بخشش به قدری است که خدای متعال در قرآن کریم پیامبر(ص) را به آن دعوت می‌کند: «خُذِ الْعَفْوَ وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ»، «با عفو و مدارا رفتار کن، و به کارهای شایسته دعوت نما، و از جاهلان روی بگردان» (اعراف: ۱۹۹).

این صفات موقعی زیباتر و نیکوتر می‌شود که انسان از موضع قدرت و مقام بالاتر، آن را اعمال نماید. امام صادق(ع) فرموده‌اند: «أَوْلَى النَّاسِ بِالْعَفْوِ أَقْدَرُهُمْ عَلَى الْعُقُوبَةِ»، «و سزاوارترین مردم به عفو، توانا ترین ایشان به کفر است» (ابن بابویه، ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۳۹۴). توصیه‌های قرآن و روایات اهل بیت(ع)، همه مسلمانان را (تا حد ممکن) به عفو و گذشت در مقابل مخالفان سیاسی فرامی‌خوانند. عفو و گذشت علاوه

بر ایجاد آثار مثبت روانی شخصی و اجتماعی، احساسات مثبت طرف مقابل را افزایش داده و هر لحظه امکان بازگشت وی به مسیر صحیح را به وجود می‌آورد.

۴-۲-۵. امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر از ارزش‌های اسلامی - انسانی بوده و مربوط به زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها است؛ که دین مبین اسلام در راستای اصلاح جامعه و فراگیر شدن عدالت در آن، انجامش را برای مسلمانان واجب کرده است. عرصه سیاسی نیز یکی از وجوه زندگی فردی - اجتماعی انسان است که این دو فریضه، در این عرصه برای رساندن حق به ذی حق، قابلیت استفاده فراوانی دارد. این مقوله از لحاظ فقهی و اخلاقی، شرایط و مراتب خاصی دارد که لازم است مراعات شود (ر.ک.: رساله مراجع معظم تقلید). اهمیت امر به معروف و نهی از منکر در عرصه سیاسی غیر قابل انکار است؛ به طوری که اگر ترک شود، آثار مخربی به وجود می‌آید که یکی از آن‌ها حاکم شدن اشرار و افراد ناهل در جامعه است. امام علی (ع) اینچنین از ترک امر به معروف و نهی از منکر نهی می‌کند: «امر به معروف و نهی از منکر را ترک نکنید که خداوند حکومت شما را به اشرارتان می‌سپارد. سپس دعا می‌کنید اما دعای شما علیه آنان مستجاب نمی‌گردد» (نهج البلاغه: نامه ۴۷). بنابراین، امر به معروف و نهی از منکر افراد جامعه در انتخاب مسیر صحیح سیاسی مخالفان، یا حاکمان و کارگزاران نظام، بسیار مؤثر بوده و موجب جلوگیری از آثار مخرب ترک آن خواهد بود.

۴-۲-۶. محبت و مهربانی

داشتن اختلاف نظر سیاسی، دلیل بر دریغ نمودن محبت و مهربانی نسبت به مخالفان نمی‌شود. انسان اگر در برخوردهای روزانه خود با سایر افراد جامعه، مهر و محبت را مد نظر قرار داده و نسبت به هم‌نوعان خویش دلسوز باشد، بسیاری از مشکلات جامعه برطرف می‌شود. اهمیت محبت به اندازه‌ای است که خدای متعال به پیامبر (ص) می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ»، «ما تو را جز برای رحمت جهانیان نفرستادیم» (انبیاء: ۱۰۷). در این آیه، رحمت پیامبر محدود به گروه یا افراد خاصی نیست؛ بلکه رحمتی است از جانب خدای متعال برای همه عالم که شامل مسلمانان و مخالفان آنان می‌شود. آیه دیگری محبت و عاطفه پیامبر (ص) را این چنین بیان می‌کند: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَّحِيمٌ»، «به یقین، پیامبری از میان شما به‌سویتان آمد که رنج‌های شما بر او سخت است و اصرار بر هدایت شما دارد و نسبت به مؤمنان، رئوف و مهربان

است» (توبه: ۱۲۸). حضرت علی(ع) در خصوص این آیه بیان می‌کند: «حضرت برای مردم مهربان‌ترین و دلسوزترین بود که خداوند آیه فوق را فرمود» (دیلمی، ۱۳۷۱: ج ۲، ص ۴۰۶، ح ۱۳).

خدای متعال علاوه بر سفارش به سخن نیکو با همه مردم، در آیه‌ای دیگر حتی نسبت به مخالفانی که با مسلمانان جنگ نمی‌کنند و ضرر و زیان خاصی وارد نمی‌سازند، توصیه به رفتار نیکو و مهرآمیز می‌نماید: «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ»، «خدا شما را از نیکی کردن و رعایت عدالت نسبت به کسانی که در امر دین با شما پیکار نکردند و از خانه و دیارتان بیرون نراندند نهی نمی‌کند؛ چرا که خداوند عدالت‌پیشگان را دوست دارد» (ممتحنه: ۸).

زندگی پربرکت اهل‌بیت، مالا مال از نیکی و مهربانی، حتی نسبت به مخالفین است و همین امر موجب تأثیرگذاری هدایت‌گری و جذب مخالفین در طول تاریخ شده است؛ لذا، مهربانی و رفتار محبت‌آمیز از رفتارهای مناسب برای برخورد با همه مردم است. در آیات و روایات مذکور مشاهده شد که خدای متعال و معصومین نسبت به همه مردم و حتی مخالفان، توصیه به رفتار نیکو و محبت‌آمیز می‌نماید؛ بنابراین، لازم است این قاعده خوب انسانی - اسلامی را نسبت به مخالفان سیاسی اجرا کرده و با زبان مهر و محبت سخن گوئیم، تا علاوه بر ایجاد صفا و صمیمیت در جامعه، مشکلات موجود را نیز حل کنیم.

۴-۲-۷. انذار

خدای متعال در قرآن معمولاً راه و رسم مخالفان را به طور شفاف و با ذکر دلایلی ریشه‌یابی و مورد نقد قرار داده و سپس آنان را انذار می‌کند، تا بلکه به راه راست هدایت شوند. همچنین قرآن کریم انذار را به عنوان یکی از وظایف پیامبران بیان می‌کند: «رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ لِنَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةً بَعْدَ الرُّسُلِ وَ كَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا» (نساء: ۱۶۵). لذا، در آیه ۴۰ سوره غافر^۱ نبی مکرم اسلام(ص) را مأمور به انذار مردم نموده است. بنابراین، پیامبران در راه تبلیغ ادیان الهی ضمن راهنمایی و ارشاد مردم، آنان را از عواقب روی‌گردانی از خدای متعال و گناهانشان هشدار می‌دادند.

خدای متعال جهت اطاعت‌پذیری و اتمام حجت با مردم، پیامبران خود را مبعوث کرده و بشارت و

۱. «وَ أَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاطْمِينٍ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَ لَا شَفِيعٍ يَطَاعُ»

انذار را از آن طریق به مردم رسانده است. در روایتی از ابوبصیر نقل شده است که امام صادق(ع) در پاسخ به سؤال در مورد علت ارسال پیامبران فرمودند: «برای اینکه بعد از ارسال رسل، مردم حجّتی بر خدا نداشته باشند و نگویند: بشیر و نذیری برای ما نیامد...» (مجلسی، ۱۳۹۸: ج ۱۱، ص ۳۹، ح ۵۳۹۸). در نتیجه، یکی از راهکارهای مؤثر در مواجهه با مخالفان سیاسی حکومت اسلامی، انذار آن‌هاست؛ زیرا لازم است، مخالفان از آثار بد مخالفت سیاسی با حکومت اسلامی آگاه شوند، تا در تصمیم خودشان تجدیدنظر کنند.

۴-۲-۸. نصیحت

فردی که با مخالف سیاسی خود می‌خواهد برخورد کند، می‌تواند مانند پیامبر(ص) و ائمه آن‌ها را با نیت خیرخواهی نصیحت کند. خداوند متعال در قرآن کریم، پیامبر(ص) را به استفاده از این روش دعوت می‌کند (نحل: ۱۲۵). لذا، همیشه مردم و حتی مخالفان خود را، با موعظه، پند و نصیحت به سمت خدا دعوت می‌کردند. در زندگی سیاسی حضرت علی(ع) این حرکت بسیار به چشم می‌خورد. ایشان با نیت خیرخواهی، حتی معاویه را که از مخالفان سرسختشان بود نصیحت می‌کرد و به سمت خدا راهنمایی می‌نمود: «ای معاویه در کارهای خود از خدا بترس، و اختیارت را از کف شیطان درآور، که دنیا از تو بریده و آخرت به تو نزدیک شده است (نهج البلاغه: نامه ۳۲)». «معاویه، از روزی بترس که صاحبان کارهای پسندیده خوشحال هستند، و تأسف می‌خورند که چرا عملشان اندک است، آن روز کسانی که مهار خویش در دست شیطان دادند سخت پشیمانند» (همان: نامه ۴۸).

۴-۲-۹. اعراض

این مسئله در مورد برخورد با برخی مخالفان بسیار کاربردی است؛ چرا که گاهی لازم است برای پیشبرد اهداف والا، از مخالفان روی گردانده و بی‌توجه شد. خداوند متعال برای برخورد پیامبر(ص) با منافقان که در واقع نوعی مخالف محسوب می‌شدند، اعراض را تجویز می‌کند: «سَيَحْلِفُونَ بِاللّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لَتُعَرِّضُوا عَنْهُمْ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ إِنَّهُمْ رَجَسٌ وَ مَا وَاهُمْ جَهَنَّمَ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (توبه: ۹۵). یکی از مشکلات فضای سیاسی حکومت اسلامی، عدم اعراض افراد خاص، مشهور و پاکنام از برخی جریان‌های مخالفان سیاسی است. رجال سیاسی و پاکدست حکومت اسلامی باید مسیر صحیح سیاسی را پیش گرفته و از مخالفان حکومت اسلامی راه خود را جدا نمایند. این کار اولاً، اعراض از مخالفان سیاسی حکومت اسلامی محسوب می‌شود و ثانیاً، از افزایش مخالفان سیاسی جلوگیری می‌کند.

۳-۴. راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی محارب

۳-۴-۱. تبعید

تبعید به عنوان مجازاتی برای جرم‌های مشخص مانند مخالفت با حاکم سیاسی یا نظام اسلامی است. در تاریخ اسلام، مواردی در این خصوص اتفاق افتاده که یکی از آن‌ها، تبعید یهودیان از مدینه، توسط نبی مکرم اسلام (ص) است (طیبی، ۱۳۹۱: ص ۳۴۷). این مورد حتی در زمان حکومت جهانی حضرت مهدی موعود (ع) اتفاق خواهد افتاد. راوی از سلام بن مستنیر نقل می‌کند: «شنیدم امام باقر (ع) فرمود: وقتی قائم قیام کند، ایمان را بر هر ناصبی (مخالف و دشمن) عرضه می‌کند. اگر حقیقتاً آن را نپذیرفت، گردنش را می‌زند، یا باید جزیه بدهد، چنانکه اکنون اهل ذمه می‌دهند. بر کمر، همیان می‌بندد. دشمنان را از شهرها به حومه اخراج می‌کند» (حرّعاملی، ۱۴۲۵ق: ج ۵، باب ۳۲، ص ۶۳، ح ۵۸). پس تبعید هم یکی دیگر از راهکارهای برخورد با مخالفان سرسخت و فتنه‌انگیز سیاسی محسوب می‌شود.

۳-۴-۲. مبارزه مسلحانه

راهکاری که قرآن و روایات برای برخورد با مخالفان سیاسی محارب ارائه می‌دهند، مبارزه مسلحانه با آن‌هاست. آنچه که از زندگی و سیره ائمه معصومین (ع) و نبی مکرم اسلام (ص) مشاهده می‌شود، عدم اقدام اولیه به مبارزه مسلحانه با مخالفان است. این بزرگواران که در واقع الگوی عملی مسلمین هستند، تا جایی که امکان داشت، از اقدام به برخورد مسلحانه و قتل مخالفان پرهیز می‌کردند. مبارزه مسلحانه با مخالفان، راهکاری است که قرآن کریم نیز مسلمانان را در صورت ایجاب ضرورت، به این مورد توصیه می‌نماید: «وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّى يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وِلِيًّا وَلَا نَصِيرًا»، «آنان آرزو می‌کنند که شما هم مانند ایشان کافر شوید، و همانند یکدیگر باشید. بنابراین، از آن‌ها دوستانی انتخاب نکنید، مگر اینکه (توبه کنند، و) در راه خدا هجرت نمایند. اگر از این کار سر باز زنند، (و به اقدام برضد شما ادامه دهند)، هر جا آن‌ها را یافتید، اسیر کنید، و (در صورت احساس خطر) به قتل برسانید، و از میان آن‌ها، هیچ دوست و یابوری اختیار نکنید» (نساء: ۸۹).

خداوند متعال در این آیه پس از ذکر ویژگی‌های پلید منافقینی که دنبال تخریب عقاید دیگران بودند می‌فرماید، اگر آن‌ها توبه نکردند و به ضدیت خود ادامه داده و خطری ایجاد کنند، آن‌ها را به قتل برسانید. «این شدت عمل که در آیه فوق نسبت به این دسته از منافقان نشان داده شده، به خاطر آن است که نجات

یک جامعه زنده که در مسیر یک انقلاب اصلاحی گام برمی‌دارد، از چنگال دشمنان دوست نما و جاسوسان خطرناک، راهی جز این ندارد» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷: ج ۴، ص ۵۲).

این مسئله در زندگی ائمه معصومین بسیار اتفاق افتاده است. یکی از آن موارد، نهضت امام حسین (ع) و مسئله بزرگ عاشورا است. این نهضت، یک کار بزرگ سیاسی و دینی بود که امام حسین (ع) با انگیزه اصلاح امت رسول خدا، ضمن عدم بیعت با ظالمان و ستمگران و پس از چندین بار هشدار، با شجاعت تمام قیام نمود و درس آزادی، حریت، شجاعت، امر به معروف و نهی از منکر، مبارزه با ظلم و ظالم، جوانمردی و فدای جان در راه اسلام را برای همیشه به همه جهانیان ارائه نمود. بنابراین، اقدام مسلحانه یکی از راهکارهای قرآنی و روایی برای برخورد با مخالفان سیاسی محسوب می‌شود. اما اقدام مسلحانه باید همراه با تفکر، صبر و تأمل بر مسئله و اتمام حجت انجام شود. اقدام عجولانه در این مورد می‌تواند باعث بروز مشکلات فراوانی برای مسلمانان شود، لذا قرآن کریم و معصومین، در این مسئله سفارش به تأمل دارند.

جدول ۱- مخالفان سیاسی و راهکارهای مواجهه با آنان در حکومت اسلامی

مخالفان سیاسی حکومت اسلامی به لحاظ نوع مخالفت	محراب	راهکارهای قرآنی و روایی برای مواجهه با مخالفان سیاسی حکومت اسلامی	راهکارهای مشترک مواجهه با مخالفان سیاسی	تأکید بر مشترکات، عدالت‌محوری، شجاعت، برخورد مودبانه
غیرمحراب			راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی غیر محراب	صعه صدر و صبر و تحمل، بخشش، امر به معروف و نهی از منکر، محبت و مهربانی، انذار، نصیحت، اعراض، جدال احسن
			راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی محراب	تبعید، مبارزه مسلحانه

۵. نتیجه‌گیری

جامعه از افراد مختلفی تشکیل شده است، که فکر، اعتقاد و سبک زندگی متفاوتی از همدیگر دارند. در اثر تفاوت رفتار و عقیده‌ها، هنگام مواجهه افراد با مسائل مختلف، کنش و واکنش‌های متفاوتی از آن‌ها صادر می‌شود که گاهی منجر به وقوع اختلاف می‌شود. در این بین، سیاست نیز، یکی از عرصه‌های مهم زندگی بشر در جامعه است که افراد مختلفی با رفتارها و تفکرات متفاوت در آن عرصه فعال هستند. یکی از مسائل مشکل عرصه سیاست، وجود انواع مختلف مخالفان سیاسی است. نظام حاکمیتی اسلام نیز از این مسئله مستثنی نبوده و دارای مخالفان سیاسی زیادی است. هرکدام از مخالفان سیاسی، بنا به دلایلی و به

نحوی از انحاء، با نظام حاکمیتی اسلام مخالفت می‌کنند. در این میان لازم است راهکارهایی عملیاتی برای مواجهه با آنان در دسترس باشد تا بر اساس مبانی دینی با آنان برخورد شود.

این پژوهش درصدد بررسی راهکارهای مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی است؛ که در مرحله اول به گونه‌شناسی مخالفان سیاسی به لحاظ نوع مخالفت آنان در حکومت اسلامی پرداخت و بیان شد که آنان محارب و یا غیرمحارب هستند. سپس با استخراج از منابع دینی (قرآن و روایات معصومین) به ارائه راهکارهایی برای هرکدام از مخالفان به شرح ذیل پرداخت: برای همه انواع مخالفان سیاسی، راهکارهای تأکید بر مشترکات، عدالت محوری، شجاعت و برخورد مؤدبانه و برای مخالفان سیاسی غیر محارب، راهکارهای صعه صدر، صبر و تحمل، جدال احسن، بخشش، محبت و مهربانی، انذار، نصیحت، امر به معروف و نهی از منکر و اعراض و برای مخالفان سیاسی محارب، راهکارهای تبعید، مبارزه مسلحانه را ارائه داد. اگر هنگام مواجهه با مخالفان سیاسی در حکومت اسلامی، از راهکارهای قرآنی و روایی مناسب با نوع مخالفت هر یک از آنان استفاده شود، عرصه سیاسی در نظام حاکمیتی اسلام، به صورت سالم و بدون هرگونه حاشیه و اختلاف عمیق، پیشرفت می‌کند.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۲۷ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. محقق: علی عبدالباری عطیه. بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ سیزدهم، ج ۷.
- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (۱۳۶۱). *عوالی اللئالی الغریزیه فی الاحادیث الدینیّه*. تهران: مطبعه سید الشهداء، ج ۴.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۷). *من لایحضره الفقیه*. مصحح: علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ج ۴-۵.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. مصحح: مهدی رجایی. قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ج ۱.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۷). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: اسلامیه، چاپ نهم، ج ۱۸.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). *اثبات الهداه*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ج ۵.
- درخشه، جلال (۱۳۸۰). *مواضع سیاسی حضرت علی(ع) در قبال مخالفین*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۹). *لغتنامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۳۷۱). *ارشاد القلوب الی الصواب المنجی من عمل به من الیم العقاب*. قم: الشریف الرضی، ج ۱-۲.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶ق). *المفردات فی غریب القرآن*. محقق: حقیق صفوان عدنان داوودی. بیروت: دارالمعرفه، چاپ سیزدهم.
- شریفی، محمود (۱۳۸۳). *موسوعه کلمات الامام الحسین علیه السلام*. قم: اسوه، چاپ سوم.
- طبسی، نجم الدین (۱۳۹۱). *تبعید و حقوق تبعیدی در اسلام*. قم: بوستان کتاب.
- غفاری، هدی (۱۳۸۵). *حقوق مخالفان سیاسی در حکومت حضرت علی. فقه و حقوق خانواده*، شماره ۴۱-۴۲: ص ۴۵-۷۳.
- قرائتی، محسن (۱۳۹۰). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ ششم، ج ۱۰.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۸). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام*. قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ هشتم، ج ۲۰، ۸۹، ۱۱.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۳۹۴). *نبرد جمل*. ترجمه: محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی، چاپ سوم، ج ۵.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۷). *تفسیر نمونه*. گردآوری: جمعی از فضلاء. قم: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهل و دوم.
- نراقی، مهدی (۱۳۹۰). *جامع السعادات*. قم: قائم آل محمد(ص)، چاپ سوم، ج ۱.